

Р. В. Козак

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПІДХОДИ ДО ТЕОРЕТИЧНОГО ОПИСУ СКЛАДНІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРАЦЯХ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті проаналізовано внесок Івана Огієнка у вивчення синтаксису української мови. На основі психологічного й логічного методів опису обґрунтовано й доведено ту значущість складні, якої надавав їй у своїх працях автор. Розкрито розуміння Огієнком змісту речення, обсяг логічного потрактування структурних особливостей двоскладного речення. Описано розуміння автором місця та значення головних (основних) і другорядних (пояснювальних) членів (частин) речення й прокоментовано їхнє тлумачення Огієнком із погляду логіки.

Ключові слова: складня, синтакса, синтаксис, основні члени речення, пояснювальні члени речення, підмет, присудок, метода, Іван Огієнко.

Серед нечисленного вартісного українського лінгвістичного доробку 30-40-х років ХХ століття маємо «Історію форм української мови» М. Грунського і П. Ковальова (1931), «Історичний коментарій до російської літературної мови» (1936) і «Російська літературна мова першої половини ХІХ ст.» (т. I, 1941) Л. Булаховського, «Вступ до мовознавства» М. Калиновича (1940) тощо. Над власне науковими проблемами працювали мовознавці-емігранти Є. Онацький, П. Ковальов, Ю. Шевельов, В. Чапленко, І. Огієнко та ін.

У цьому переліку Іван Огієнко, усебічно науково спрямований у своїй праці, зробив надвагомий внесок у дослідження й розвиток мовознавства й літературознавства, педагогіки і культури, філософії й історії, теології й етнодидактики, реалізував дар науковця і письменника, церковнослужителя й навчателя. Він працював активно і продуктивно в галузях українського мовознавства, славістики, історії церкви, культури, канонічного права. Огієнко є автором багатьох, сьогодні уже доступних широкому загалу, праць, серед яких: «Огляд українського язикознавства» («ЗНТШ», LXXIX-LXXX, 1907), кілька розвідок про Іоанкія Галатвського (1910-1914), «Українська культура» (1918), «Український стилістичний словник» (1924), «Історія українського друкарства» (1925), «Wzory pism cyrylickich» (1927), «Костянтин і Мефодій...» (2 томи, 1927; 1928), «Пам'ятки старослов'янської мови 10-11 вв.» (1929), «Українська мова 16 ст. (Крехівський апостол)» (1930), «Складня української мови» (том I, 1937; том II, 1938), «Українська церква» (2 томи, 1942), «Слово про Ігорів похід» (1949), «Історія української літературної мови» (1950), «Іконоборство» (1954), «Українська церква за час Руїни» (1956), «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця» (1958). Він є відомим і як перекладач святого Письма та багатьох богослужбових книг на українську мову, автор віршованих творів релігійного змісту (збірник «Філософія містерії» (1957)), редактор і видавець журналів «Рідна Мова» і «Наша Культура» у Варшаві (1933-39) та «Слово Істини», «Наша Культура», пізніше «Віра й Культура» в Канаді тощо [4, с.36].

За роки Незалежності України з'явилася низка досліджень наукового і творчого доробку автора, та багато аспектів ще мало вивчені або й не вивчалися зовсім. Такими є і його праці із царини синтаксису [5-7]. Тому тему статті вважаємо **актуальною**.

Мета статті – проаналізувати підходи мовознавця Івана Огієнка до розкриття теорії синтаксису, визначити їхній вплив на сучасну синтаксичну науку.

Визначена мета окреслила необхідні для її реалізації **завдання**:

1. Описати науковий внесок Івана Огієнка у вивчення синтаксису української мови.
2. Проаналізувати методи опису автором синтаксичного матеріалу та визначити їхню наукову цінність для сучасної синтаксичної науки.
3. Розкрити Огієнківське тлумачення основних синтаксичних понять.

Вивченню синтаксичного доробку автора присвячені статті О.В. Кульбаської «Синтаксична спадщина Івана Огієнка крізь призму сучасних наукових парадигм» [2], Березовської-Савчук Н.А. «Концепція опису синтаксичної теорії у працях Івана Огієнка» [1], Чернобров Ю.А. «Синтаксична термінологія в працях Івана Огієнка» [9], у яких «викладено наукові засади граматичних праць Івана Огієнка; проаналізовано концепцію простого речення та його членів» [2, с.172], «подано еволюцію термінів на позначення головних членів речення в українському мовознавстві в контексті розвитку синтаксичної теорії; окреслено термінологічні номінації понять «підмет», «присудок», «недиференційований головний член речення», з'ясовано зміни їх семантики на тлі розвитку української синтаксичної науки» [9, с.49], «наголошено, що увага Івана Огієнка до синтаксису української мови, до оформлення та систематизації термінології й узгодження її із сучасними напрямками лишається актуальною й дає цінний матеріал для вибудовування стрункої синтаксичної теорії» [1, с.25]. Зазначена нами наукова проблема авторами не розкривається.

Іван Огієнко дуже уважно і чутливо ставився до мови, указав на її важливе значення для народу, державності, підкреслював, що «рідна й літературна мова – органи надзвичайно ніжні й чутливі – навіть найменші недостачі потрясіння життя приватного чи всенародного помітно відбиваються й на них. Через це кожний народ виробляв собі певну реальну практику, щоб найвірніше забезпечити своїй рідній і літературній мові найкращий і найлегший розвиток, щоб не принести їм найменшої шкоди й найкоротшої затримки в їхнім розвою» [4, с.36]. Мовознавець був певний, що головна основа кожної мови – то її складня, написав шеститомову працю «Складня української мови», т. I: Вступ до вивчення Складні, 1935 р., 196 с.; т. II: Головні й пояснювальні члени речення, 1938 р., 240 с.; т. III. Речення й його будова, «Рідна мова» 1938 і 1939 р.; т. IV-V і VI загинули в рукописах у 1944 році, «Складня української мови – як перша спроба курсу нормативної складні» (1935) тощо.

Маючи на меті переконати читачів у важливості граматики у цілому та синтаксису як її складника для реалізації комунікативної функції мови, Іван Огієнко зазначав: «Наука про мову, як цілісність, ділиться на кілька окремих наук, а серед них головне місце займає граматика. Граматика кожної мови так само розпадається на кілька частин. Із них найголовніша – складня, чи по-грецькому – синтакса (syntaxis)» [5, с.117], бо «займається життям живої мови, чому правдиво звуть її царицею мовознавчих наук. На жаль тільки, вивчено складню надзвичайно мало, – менше від усіх частин граматики, напр. фонетики й морфології» [5, с.5].

Мовознавець був переконаний у тому, що: «Знання якої будь мови – це поняття дуже широке й набувається ступнево довгими роками, починаючи від першого року життя. Воно складається з двох головних частин: 1) нагромадження потрібних для мови слів і 2) уміння відповідно сполучати ці слова. Слово само по собі не існує поза словниками, – що воно щось визначало, мусить стати в певнім словосоплученні. Напр. словник подає нам слова *вода* і *за-*

гарячий, але коли ми скажемо *вода гарячий*, ми говоримо неприродно, бо мусимо сказати *вода гаряча*» [5, с.117].

Відомо, що історія синтаксису як науки має давнє коріння, ще із часів давньогрецьких філософів. У III ст. до нашої ери термін «синтаксис» уперше був ужитий стоїками за опису логічного змісту слововживання. У центрі їхньої уваги було вивчення мовленнєво-мислительних процесів, тому й уживані ними поняття відображали різні аспекти одного явища: логічний, морфологічний і синтаксичний. Синтаксис розглядали як учіння про способи вираження думки і тому описували речення та його частини (члени речення). Такий напрямок відбився і у вітчизняній граматичній науці, про що зазначає Іван Огієнко, опираючись на такі давні дослідження, як-от: «Давні греки добре розуміли значення складні, а тому багато працювали над нею. Батько складні, як науки, грек Аполоній Дискол, що жив і працював у другій половині II віку по Христі, позоставив нам надзвичайно цінну працю «Про складню», а в ній подав цілу систему цієї науки» [5, с.5].

Іван Огієнко чітко усвідомлює необхідність вивчення й опису складні через використання методів. Аналізуючи методи вивчення синтаксису, використовує термін метода, а саме: описова метода, порівняльна метода, історична метода, логічна метода, біологічна метода, новограматична метода, фізіологічна метода, психологічна метода, формально-граматична метода, синхроністична метода, філософська метода [5, с.40-116], вибудовує розгляд синтаксичних понять на основі психологічного й логічного методів, беручи за основу дослідження попередників-філософів, зарубіжних мовознавців.

Різні методи вивчення синтаксису визначаються загальним рівнем розвитку науки, методологічною основою дослідження і світоглядом ученого, практичними завданнями використання результатів наукових пошуків у вузівському та шкільному вивченні мови тощо. Визначальний вплив мають і суміжні науки, зокрема логіка і психологія.

Найбільш значущі дослідження синтаксису, що визначили і підготували сучасний стан синтаксичної науки, відносяться до другої половини XIX – початку XX століття. Вони задекларовані трьома методологічними напрямками: логічним (Ф.І. Буслаєв), психологічним (О.О. Потебня, Д.М. Овсяннико-Куликовський), формальним (Ф.Ф. Фортунатов, О.О.Шахматов, О.М. Пешковський). Ці напрями були значним досягненням для лінгвістики того часу, в тому числі для українського мовознавства, проте вони були однобічними. Представники кожного із цих напрямів уважали всякий інший підхід до синтаксису неправильним. О. Потебня розпочав розробку своєї синтаксичної системи із критики логічної концепції Ф. Буслаєва. Представники формального напрямку (особливо О. Шахматов), сприйнявши деякі положення психологічної концепції, акцентували на ролі слова у синтаксичній системі.

Логічний аспект вивчення синтаксичних одиниць пов'язаний із кращими традиціями вітчизняної та зарубіжної лінгвістики, тому, на нашу думку, Іван Огієнко й розглядав у логічному плані проблему співвідношення мови, мислення, буття, як-от: «Найпростіше з граматичного погляду двочленне речення складається з двох частин – підмета і присудка. Підметом вважається назовний відмінок іменника або іншого іменникового слова в реченні. З логічного погляду підмета звичайно окреслюють так: Підметом зветься та частина речення, що відповідає на питання назовного відмінка *хто? що?* Підмет у реченні – головний діяч його, бо то від нього виходить ціла дія, *напр.: Сонце гріє. Вітер віє. Гасне день.*

Те, що робить підмет, цебто дія підмета або його стан, зветься присудком; іншими словами, присудком зветься дієслово в реченні, або назовний відмінок

ймення за зв'язкою. З логічного погляду присудок відповідає на питання: що робить підмет, що з ним робиться, який він, у якому він стані. Напр.: *Серце тліє. Розгулявся Дунай. Дрімє розум. Брат був розумний*» [5, с.145].

У першій половині ХХ століття ця проблема була одним із об'єктів дослідження й опису спеціального розділу науки про мову – загального мовознавства, до сфери якого увійшов логіко-граматичний аспект (і як його варіант – психо-лінгвістична концепція О. Потебні й ін.). У працях із загального мовознавства мова розглядається як засіб формування, вираження і повідомлення думки. Тому не виникає сумніву у правильності (для того часу) підходу Івана Огієнка щодо розгляду синтаксичних понять. Проте в сучасних синтаксичних теоріях основні положення загального мовознавства не завжди послідовно й достатньо повно враховуються. Так, багато лінгвістів основного функцій мови вважають комунікативну функцію, забувають при цьому, що мова може бути засобом спілкування тільки тому, що з її допомогою відбувається мислення. О.О. Селіванова зазначає, що основними функціями мови визнано комунікативну, пізнавальну (когнітивну), емотивну, метамовну, акцентуючу, що «комунікативна передбачає реалізацію фатичної, конативної, волюнтаривної (впливу), акумулятивної (накопичення в мові досвіду поколінь її носіїв) і трансляторної функції мови (збереження й передавання інформації від покоління до покоління)» [8, с.773].

Філософи і лінгвісти, поділяючи думку щодо того, що найістотнішою ознакою речення є його властивість формувати і виражати думку, розрізняють три різновиди мислення: «думка-повідомлення», «думка-питання», «думка-спонування». Розрізнення цих різновидів мислення зумовлюють особливі структурні і семантичні ознаки речення, виокремлюваних зазвичай за метою висловлювання: розповідних, питальних, спонукальних.

Іван Огієнко підкреслює двочленний характер мислення і на цій основі виділяє основні (за сучасною термінологією – головні) члени речення – підмет і присудок, при цьому пояснює свій вибір термінів так: «Підмета й присудка звичайно звать *головними членами речення*, – термін баламутний, бо накладає нам на думку, ніби ці члени визначають найголовніше зовнішнє змісту речення; а ці члени звать основними, бо вони складають основу речення» [6, с.151]. Автор підкреслює і важливість пояснювальних (другорядних) членів речення, мотивуючи уживання терміна: «Головне в реченні часто подають пояснювальні речення <...>. Решту членів звичайно звать другорядними, – з мого погляду так звать їх не можна, бо вони звичайно подають нам найцінніші відомості, пояснюючі зміст членів основних; мій термін – *пояснювальні члени* – глибше окреслює правдиву істоту й роллю їх» [6, с.151].

Логічний аспект вивчення речення, якого дотримується Огієнко, є важливим не сам по собі, а насамперед тому, що думки виражаються у тих чи тих структурах речення, ступінь членування думки визначає ступінь синтаксичного членування речення, є основою для виділення структурно-семантичних типів простого речення: двоскладних, односкладних і нечленованих.

Іван Огієнко усвідомлював значущість складні для розвитку мови, для її етносистеми, формування етносвідомості народу, мовної картини світу, зазначаючи: «С к л а д н я – це та ділянка, де різниця поміж мовою літературною (в мові її кращих письменників) та народною мусить бути найменша. Складня народної мови в її цілому, – це правдиве серце мови, це щиронаціональна душа цілої нації; народно складно ми мусимо досліджувати якнайбільше, і все краще й послідовніше з неї переносити до мови літературної. Правда, і в складні живої мови маємо багато форм архаїчних, уживаних тільки в одній місцевості й незаних у другій, маємо багато подвійних чи потрійних форм; але глибше вивчен-

ня цих синтаксичних пар показує, що часто вони різняться певними відтінками, здебільшого вони функціональні в мові, а в мові літературній можна вживати їх усі, але на своєму відповідному місці. У всякому разі складня – це та ділянка, де вплив народної мови на літературну найсильніший і найкорисніший [6, с.51-52].

Отже, синтаксична наука має багатовікову історію, та закони синтаксичної структури мови і дотепер ще не пізнані у повному обсязі. Можна тільки сподіватися, що кожний новий опис синтаксису, в тому числі й опис Огієнкової складні, кожне нове дослідження у цій галузі, наближає нас до отримання повного науково обґрунтованого й досконалого опису синтаксичної системи української мови.

Список використаних джерел:

1. Березовська-Савчук Н.А. Концепція опису синтаксичної теорії у працях Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. XIV. С. 25-30.
2. Кульбабська О.В. Синтаксична спадщина Івана Огієнка крізь призму сучасних наукових парадигм. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XII. С. 172-178.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови / упор. М.С. Тимошик. Київ, 1995. 296 с.
4. Огієнко І. Рідна мова / упор. М.С. Тимошик. Київ. 2010. 436 с.
5. Огієнко І. Складня української мови. Жовква : Друкарня о. Василяян, 1935. Ч. 1. Вступ до складні. 195 с.
6. Огієнко І. Складня української мови. Жовква, Друкарня оо. Василяян, 1938. Ч.2. Головні й пояснювальні члени речення. 239 с.
7. Огієнко І. Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ, 1908. 79 с.
8. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава; Київ, 2011. 844 с.
9. Чернобров Ю.А. Синтаксична термінологія в працях Івана Огієнка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2009. Вип. 20. С. 711-713.

The article deals with the contribution of Ivan Ohienko in the study of syntax. The author motivates the necessity of such a study of the causes for the years of Independence, with a number of works have regarding scientific and creative work of the author, and many aspects are still little explored or not studied at all. Such is his work with sector syntax. Ivan Ohienko keenly aware of the need to study and describe the complex through the use of methods. Analyzing the methods of the study of syntax, uses the term method: descriptive method, comparative method, historical method, logical method, the biological method, novogrammatica method, the physiological method, psychological method, formal grammatical method sinchronistica method, philosophical method builds the consideration of syntactic notions based on psychological and logical methods, taking as a basis for research of the predecessors-philosophers, foreign linguists.

A variety of methods to study the syntax defined by the overall level of development science, methodological basis of the Research Foundation and worldview scientist, practical tasks using the results of scientific research in language learning at school and etc. Determining the impact and related sciences, including logic and psychology.

The logical aspect of the study of syntactic units related to is associated with the best traditions of national and foreign Linguistics, so Ivan Ohienko and considered in logical terms the problem of *svivvidnošennâ* of language, thinking, and being. On the basis of psychological and logical methods to describe reasonably and proven the significance of the complex, which has provided her in their writings of the author. Reveals an understanding of the Ohienkom content of a sentence, the amount of logical *potraktuvannâ* structural features of *dvoskladnogo* sentence. The author describes the loca-

tion and understanding of the value of the main (primary) and secondary (explanatory) members (parts of the) sentence and prokomentovano their interpretation of Ohienkom from the viewpoint of logic. The logical aspect of the study of the sentence which follows King James, is not important in itself, but primarily because the thoughts are expressed in those or those structures a sentence, splitting opinion determines the degree of syntactic splitting of the sentence is the basis for the selection of structural-semantic types of simple sentences: dvoskladnih, mononuclear and neclenovanih.

Key words: skladna, sintaxsa, syntax, basic sentence, the explanatory sentence, subject, predicate, method, Ivan Ohienko.

Отримано: 12.09.2018 р.

УДК 81'42:94(477)(092)

DOI: 10.32626/2309-7086.2018-15-2.73-78

І. М. Комінярська

*Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
імені Тараса Шевченка*

ПРОСПЕКЦІЯ ГЛАГОЛИЦІ ТА КИРИЛИЦІ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті характеризувано перспекцію глаголиці та кирилиці Івана Огієнка у науковому доробку «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян» (1937). Окреслено історію алфавіту давніх народів, старослов'янську книжкову термінологію, історію глаголиці та кирилиці. Розглядається студія виникнення азбуки й літературної мови у слов'ян, яка ділиться на такі частини: історія алфавіту давніх народів, історія глаголиці, історія кирилиці, оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські, виникнення слов'янської літературної мови. Докладно з'ясовано історію походження алфавітів у давніх народів. Іван Огієнко докладно та об'єктивно подає грецьку теорію становлення глаголиці у XVIII столітті. Огієнко репрезентує власну концепцію філософсько-теоретичного трактування перспекції глаголиці та кирилиці як простір прогнозування та передбачення, її значення та роль для сучасного мовознавства XXI століття.

Ключові слова: перспекція, глаголиця, кирилиця, Іван Огієнко, алфавіт, старослов'янська мова.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Розвиток та становлення української наукової мови безперечно пов'язані з еволюцією становлення української літературної мови. Цей процес ґрунтується на написанні творів. В основі української літературної мови лежить старослов'янська мова. Про виникнення та використання її свідчать договори русичів із греками (X ст.), які зафіксовані в Київському літописі. Про літературну мову цього часу ми дізнаємося з творів митрополита Іларіона, Луки Жидяти, Нестора Літописця, Феодосія Печерського та ін. Визначними пам'ятками літератури доби Київської Русі, які дійшли до нас в оригіналі є, «Остромирове Євангеліє» (1056), «Повчання Володимира Мономаха» (1109), «Слово о полку Ігоревім» (1185) та інші.

Традиції, ідеї, інтерес до мови, закладені за часів Київської Русі, були продовжені українськими філософами та дослідниками-вченими наступних поколінь. Про це свідчать граматики та словники, укладачі яких розглядали мову не тільки як засіб спілкування і пізнання, а й об'єкт дослідження. Серед